

כז. מצוות קריאת מגילה

מצוות קריאת מגילת אסתר התייחדה בקיום כפול - המגילה נקראת גם בליל החג וגם במהלך היום. לרוב, מצוות החג נעשות פעם אחת, כפי שנצטוונו באכילת מצה ובהדלקת נר חנוכה. מנגד, מצוות אכילה בסוכה היא בשתי ארוחות החג הראשונות, וקידוש בשבת נעשה בלילה וביום אם כי מעמדן ההלכתי אינו זהה. מה היחס בין קריאת הלילה לקריאת היום? האם תוקפן זהה? מדוע אנו קוראים את המגילה פעמיים?

בפרק זה נבחן את הגדרת מצוות קריאת מגילה ואת היחס בין שתי הקריאות. במהלך לימוד הנושא נראה מספר הסברים לקיום הכפול כפי שבא לידי ביטוי בקריאת המגילה, דבר שמבאר בצורה דומה את רמת החיוב של גברים ונשים במצווה זו.

פעמיים ביום

הגמרא במסכת מגילה מביאה את דרשת רבי יהושע בן לוי שיש לקרוא את המגילה פעמיים:

ואמר רבי יהושע בן לוי: חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום, שנאמר (תהלים כ"ב) 'אלהי אקרא יומם ולא תענה ולילה ולא דמיה לי'. סבור מינה: למקרייה בליליא, ולמינתנא מתניתין דידה ביממא. אמר להו רבי ירמיה: לדידי מיפרשא לי מיניה דרבי חייא בר אבא: כגון דאמרי אינשי: אעבור פרשתא דא ואתנייה. איתמר נמי, אמר רבי חלבו אמר עולא ביראה: חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום, שנאמר (תהלים ל') 'למען יזמרך כבוד ולא ידם ה' אלהי לעולם אודך'. (ד, א)

פרק כב בתהילים - 'למנצח על איילת השחר', נאמר על אסתר ולכן רבי יהושע בן לוי לומד ממנו את חיוב קריאת המגילה (רש"י ד"ה אקרא). בני הישיבה חשבו שביום פורים יש ללמוד את הלכות המגילה אך הגמרא אומרת שהכוונה לקריאה כפולה של הפסוקים. רבי חלבו לומד מפרק ל' הדין בפרסום הנס ובמניית שבחי הקב"ה ('ארוממך ה"). מפסוק זה נראה שיש צורך להרבות בהודאה ולכן הקריאה נעשית גם בלילה וגם ביום.

מהפסוק שרבי חלבו למד את החיוב הכפול עולה שמעמד הקריאות שווה, וישנה חובה להרבות בהודאה ולזמר בכבוד ה'. לכן יש לקרוא את המגילה פעמיים ולהוסיף בפרסום הנס (ראו רש"י ד"ה למען). לעומת זאת מפסוקו של רבי יהושע בן לוי ניתן להבין שקיים שוני בין שתי הקריאות, כפי שנרחיב בנושא זה בהמשך.

שאלת היחס בין שתי הקריאות באה לידי ביטוי במחלוקת הראשונים בנוגע לברכות המגילה. תוספות כותבים שלמרות שקוראים את המגילה פעמיים, יש לברך בכל פעם 'שהחיינו':

אומר ר"י דאף על גב דמברך זמן בלילה חוזר ומברך אותו ביום, דעיקר פרסומי ניסא הוי בקריאה דיממא. וקרא נמי משמע כן דכתיב ולילה ולא דומיה לי, כלומר אף על גב שקורא ביום חייב לקרות בלילה. והעיקר הוי ביממא כיון שהזכירו הכתוב תחילה. וגם עיקר הסעודה ביממא הוא... והכי נמי משמע מדכתיב נזכרים ונעשים ואיתקש זכירה לעשייה מה עיקר עשייה ביממא אף זכירה כן. (שם ד"ה חייב)

לשיטת תוספות קריאת המגילה העיקרית היא קריאת היום ולכן יש לברך עליה שהחיינו. אמנם ברכו גם בערב, הואיל וזו הייתה הקריאה הראשונה, אך בקריאת היום ישנו קיום נוסף שלא היה בערב המצריך ברכת שהחיינו. גישת בעלי התוספות שונה משיטת הרמב"ם:

מצוה לקרות את כולה, ומצוה לקרותה בלילה וביום, וכל הלילה כשר לקריאת הלילה, וכל היום כשר לקריאת היום, ומברך קודם קריאתה בלילה שלש ברכות ואלו הן... וביום אינו חוזר ומברך שהחיינו... (הלכות מגילה א. ג)

יש לקרוא את המגילה פעמיים, אך אין סיבה לברך שהחיינו פעם נוספת. המצווה קוימה בפעם הראשונה בערב, וקריאת היום אינה שונה מהותית מהערב. מחלוקת זו ממשכה בדברי השולחן ערוך והרמ"א:

הקורא את המגילה מברך לפניו ג' ברכות: על מקרא מגילה, ושעשה נסים, ושהחיינו; וביום אינו חוזר ומברך: שהחיינו. הגה: וי"א דאף ביום מברך: שהחיינו, וכן נוהגין בכל מדינות אלו... (תקצב, א)

יש להעיר שיש גישות נוספות לצורך בברכת שהחיינו ביום שאינן קשורות לחידוש שבמצוות מגילה. ייתכן והברכה נוגעת לעיצומו של יום או לשאר מצוות היום ולא רק לברכה על קריאת מגילה¹.

דברי קבלה

ראינו בפסקה הקודמת שמחלוקת הראשונים בנוגע לברכת שהחיינו בקריאת היום נובעת משאלת היחס בין שתי הקריאות. במידה וקריאת היום מבטאת יסוד נוסף מקריאת הערב, הרי שיש סיבה לברך שהחיינו בשנית (שיטת תוספות). מהי המשמעות השונה בין שתי הקריאות? מה יש בקריאת היום שאין בקריאת הלילה?

הטורי אבן הצייע שמקור חיוב הקריאה ביום שונה מהלילה:

ונ"ל דהאי קריאה דלילה אינו אלא מדרבנן ואינו עיקר חיוב של רוח הקודש... כדאמרינן לקמן (דף ז') סעודת פורים שאכלה בלילה לא יצא ידי חובה מאי טעמא ימי משתה ושמחה כתיב אף זכירה אינו בלילה. והני קראי דמייתי להו בשמעתין

1. ראו שו"ת מן השמים סימן טו; מאמרו של הרב יוסף צבי רימון- 'קריאת מגילה ביום או בלילה- איזו עדיפה בשעת הדחק', תחומין לג עמודים 288-297.

לקריאת המגילה בלילה אינו אלא אסמכתא בעלמא... וכה"ג כתב הרא"ש בשם ר"ת דמפר' דקריאה דיממא הוא עיקר משל לילה, ואע"ג דמברך זמן בלילה מ"מ חוזר ומברך ביום דעיקר קריאה ביום... כיון דמגילה נאמרה ברוח הקודש כשל תורה דמי ולא מדרבנן היא. ובהלל כיון דנביאים תיקנו לאמרו על כל פרק ופ' ועל כל צרה וצרה לכשנגאלים כשל תורה דמי...

הטורי אבן מבין שיש לקריאת היום מעמד מיוחד, ולמרות שמדובר על מצוות דרבנן לקריאת היום יש מעמד של כעין תורה. המגילה נאמרה ברוח הקודש ומעמדה כשל תורה, אך זה רק כלפי קריאת הבוקר. קריאת הערב במעמד נמוך יותר ודינה כחובה מדרבנן.

עקרונות דומים כתב הנודע ביהודה בעקבות שאלה הנוגעת לקדימות בקיום מצוות:

שאלה: אם המולד של ר"ח אדר היה בער"ח ואז כלה זמן קידוש לבנה בפורים באופן שליל י"ד שהיא ליל קריאת המגילה היא לילה אחרון שיכולים לקדש הלבנה ואם לא קדשוהו בו בלילה עבר הזמן. ולא נראית הלבנה כל אותן הימים ובליל י"ד באמצע קריאת המגילה נתפזרו העבים וזרחה הלבנה אם יש להפסיק באמצע קריאת המגילה לקדש הלבנה כי אולי אם ימתינו עד סוף הקריאה תתכסה בעבים. (שו"ת נודע ביהודה מה"ק או"ח מא)

כל הקהילה התכנסה לקריאת מגילה, ופתאום יש הזדמנות לקיים מצווה הנתונה בקרן זוית. ברכת הלבנה נאמרת אחת לחודש, ומועד הקיום האחרון שלה הוא באמצע החודש אך לא עבודה התכנס הציבור במעמד זה. האם יש להפסיק את קריאת המגילה ולתת את הקדימות למצוות ברכת הלבנה?

הנודע ביהודה עוסק בהיבטים שונים של שאלה זו ודן באריכות בשאלת הפסק בקריאת המגילה, וכן ביחס שבין מצוות שונות. לאחר מכן מעלה הרב לנדא עיקרון נוסף:

... ואין לומר דהא דתדיר ושאינו תדיר קודם היינו בשניהם דרבנן או שניהם דאורייתא, משא"כ קידוש הלבנה ומקרא מגילה, דקידוש לבנה לגמרי דרבנן ומגילה הוא מצוות עשה דדברי קבלה ועדיף מדרבנן, וא"כ אף דקידוש לבנה תדיר מ"מ יש להקדים מגילה. נלע"ד דקריאת הלילה לאו מצוות עשה דדברי קבלה רק קריאת היום, דבמגילה ימים נזכרים ונעשים כתיב ולא לילות. ועיין בתוס' בדף ד' ע"א בד"ה חייב וכו' ומה שאמרו חייב לקרות בלילה היינו מצוה דרבנן אבל לא נרמו במגילת אסתר.

קריאת הלילה היא בתוקף של דרבנן לעומת קריאת היום שהיא בתוקף של דברי קבלה. לא מדובר על מצוה מהתורה, אך חיובה בתוקף משמעוטי יותר היות והיא מופיעה בכתבי הקודש. בסיום התשובה מורה הרב לנדא להפסיק לשם ברכת הלבנה בגלל החשש שמא השמים יתכסו שנית בעננים והברכה תתפספס.

מה הסברה העומדת מאחורי חילוק זה, מדוע קריאת היום שונה בתוקפה מקריאת הלילה? ראינו בדברי תוספות שחובת היום גדולה מקריאת הלילה. כמו כן, מעיון במשניות במסכת מגילה אנו רואים שקריאת הלילה אינה מופיעה:

כל היום כשר לקריאת המגילה, ולקריאת ההלל, ולתקיעת שופר... כל הלילה כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואיברים. זה הכלל, דבר שמצוותו ביום, כשר כל היום. דבר שמצוותו בלילה, כשר כל הלילה. (ב, ה-ו)

קריאת מגילה מופיעה כמצוות היום ואינה נזכרת גם כמצווה שיש לקיים אותה גם בלילה. שאלה דומה עולה ביחס לקריאת הכפרים אשר מקדימים לקרוא לפני יום י"ד. מטרת ההקדמה היא לאפשר קריאה כאשר הם נמצאים בעיר הגדולה, דבר הנעשה מסתמא במהלך היום². האם אנשי הכפרים קוראים גם בלילה?

כאשר מעיינים בפסוקים של דרשות רבי יהושע בן לוי ורבי חלבו יש לשים לב לפרקים שמהם כל אחד מהאמוראים למד³. שני המזמורים בתהילים מעבירים תחושה הפוכה. מזמור כב עוסק בתפילתה של אסתר כאשר חרב חדה מונחת על צווארה:

אֵלֵי אֱלֹהֵי, לָמָּה עֲצַבְתָּנִי; רְחוּק מִישׁוּעָתִי, דַּבְּרֵי שְׂאֲגָתִי. אֱלֹהֵי-אֶקְרָא יוֹמָם, וְלֹא תַעֲנֶנּוּ; וְלַיְלָה, וְלֹא דַמְיָה לִי. וְאַתָּה קְדוֹשׁ יוֹשֵׁב, תְּהַלּוֹת יִשְׂרָאֵל. בָּהּ, בְּטַחוּ אֲבֹתֵינוּ; בְּטַחוּ, וַתַּפְּלִטְמוּ. אֱלֹהֵי זַעֲקוּ וְנִמְלָטוּ; בָּהּ בְּטַחוּ וְלֹא בּוֹשׁוּ. אֲנֹכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ; חֲרַפְתָּ אָדָם, וּבְזוּי עָם... (ב-ז)

פרק כב עוסק בתחושות של האדם הנמצא בצרה ופונה בתפילה להקב"ה. תחושה זו של האדם הנמצא במיצר מתאימה לקריאת הלילה, בה האדם חווה את החושך את התחושה בה הוא נמצא לבדו מול ה'. מזמור ל' בתהילים מעביר תחושה שונה לחלוטין:

אֲרוּמַמָּה ה', כִּי דָלִיתָנִי; וְלֹא שִׁמַּחַת אֵיבֵי לִי. ה' אֱלֹהֵי שְׁוַעְתִּי אֱלֹהֵי, וַתִּרְפָּאֵנִי. ה'-הַעֲלִיתָ מִן שְׂאוֹל נַפְשִׁי; חֵייתָנִי, מִיַּרְדֵי בּוֹר... שָׁמַע ה' וַחֲנִנֵנִי; ה', הֲיֵה עֲזָר לִי. הַפְּסַחַת מִסַּפְדִּי, לְמַחֹל לִי, פִּתַּחַת שְׁקִי, וַתֹּאזְרֵנִי שִׁמְחָה. לְמַעַן, יִזְמַרְךָ כְּבוֹד וְלֹא יָדָם, ה' אֱלֹהֵי, לְעוֹלָם אֲוֹדְךָ.

התחושה העולה בפרק ל' נוגעת למצב האדם לאחר הצלתו בידי הקב"ה. האדם עומד ומודה לקב"ה על הוצאות מאפלה לאורה, ועל כך שהקב"ה שמע לתפילתו והצילו מיד צר. האם קריאת המגילה היא בבחינת אסתר העומדת ערב לפני פנייתה לאחשוורוש ואינה יודעת האם תצליח במעשיה, או לחילופין המגילה היא ברכת הלל והודאה על הצלה מהנס? יתכן והמהלוקת קשורה לשאלה מהי קריאת הלילה: האם היא דומה לעת דמדומי חמה בעת

2. ראו רא"ש על סוגיית הגמרא במגילה.

3. ראו בדבריו של מו"ר הרב ברוך גיגי-יולילה ולא דומיה ל', למשמעות קריאת המגילה בלילה, דף קשר לתלמידי ישיבת הר עציון גליון 1002 (באר מרים, פורים, עמודים 126-131).

שאסתר פונה לקב"ה שיצליח בעזרה, או שמא קריאת הלילה זהה לקריאת היום והיא בבחינת הלל והודאה.

ייתכן ושתי הבחינות של קריאת המגילה באות לידי ביטוי בלילה וביום. שיטת רבי יהושע בן לוי שקריאת הלילה שונה באופייה מקריאת היום ויסודה בפרק כב בתהילים. קריאת היום היא קריאת פרק ל הנוגעת לשבת והודיה על ההצלה לאחר שהפציעה איילת השחר.

פרסומי ניסא

הרוגצ'ובר הציע כיוון אחר בהסבר ההבדל שבין שתי הקריאות:

הנה דין של מגילה נ"ל דיש בה ב' מצוות: א' הקריאה גופא שזה תיקון, והב' משום פרסום הנס... והנה הך מצוה של פרסום הוא ברבים, ואם קא ביחיד אף דיצא ידי מצוה לדין מ"מ י"ל דלמצות פרסומי ניסא צריך עוד הפעם לקרותה ברבים... והנה גבי יום הכניסה הקריאה לא הוה רק משום פרסום ולא משום מצות קריאה כי אז אין שייך מצוה. והנה בלילה ליכא פרסום, עיין ברכות דף נד ע"ש ברא"ש. והנה לפ"ז בלילה לא הוה מצוה ביום הכניסה רק ביום וגם צריך רק עשרה.

ואם כן לפי זה ביום יש מצוה חדשה והיינו פרסום, ולכך ס"ל דצריך לברך שהחיינו דלא כשיטת רבינו. אך כל זה קודם שבטלה מגילת תענית, אבל לאחר שבטלה מגילת תענית... רק גבי חנוכה ופורים לא בטלה דהיינו המצוה אבל הפרסום יש לומר דבטלה, ואם כן שוב אין צריך לברך שהחיינו ביום. וגם עכשיו לכו"ע ליכא יום הכניסה... וגם גבי חנוכה גם כן יש בנרות ב' מצוות - אחד המצוה והב' משום פרסומי ניסא... ועתה ליכא רק המצוה בלבד...

הרוגצ'ובר הציע לחלק בין קריאת הלילה שהיא בבחינת קיום מצוות קריאת מגילה, ובין קריאת היום שיש בה קיום מצוות פרסומי ניסא. לאור עקרון זה הוא מסביר את דין הקדמת קריאת המגילה לכפרים, שהלכה זו קשורה לדין פרסומי ניסא ללא תלות בחובת קריאת המגילה. לאור כך עולה הבדל בגדר המצווה ובאופי קריאת המגילה של היום מקריאת הלילה. בהמשך דבריו הרוגצ'ובר נסוג חלקית מחילוק זה היות ולשיטתו לאחר ביטול מגילת תענית בטל היסוד של פרסומי ניסא. לאור כך קריאת היום והלילה שוות בימינו, שתיהן מדרבנן ומטרתן קיום מצוות קריאת מגילה.

בשורות הבאות נציע הסבר בכיוון העקרוני אותו העלה הרוגצ'ובר. הגמרא במסכת ערכין עוסקת בשאלה מדוע לא קוראים הלל בפורים:

... אמר רבי יצחק: לפי שאין אומרים שירה על נס שבחוצה לארץ... רב נחמן אמר: קרייתה זו היא הלילה. רבא אמר: בשלמא התם, הללו עבדי ה' - ולא עבדי פרעה, הכא הללו עבדי ה' - ולא עבדי אחשורוש? אכתי עבדי אחשורוש אנן... (י, ב)

הגמרא מזכירה שלושה טעמים לכך שלא אומרים הלל בפורים:

1. הנס התרחש בחוץ לארץ.
2. קריאת המגילה וסיפור המאורע הוא בעצמו אמירת הלל והודאה.
3. ההצלה לא הייתה שלמה.

נראה כי ניתן לשלב בין הטעמים, ולראות בקריאת המגילה מעשה של אמירת הלל. לא אומרים הלל עם ברכה בפורים היות והנס היה בחוץ לארץ, וגם לאחר מכן ההצלה לא הייתה מלאה הואיל ונשארנו תחת שלטון אחשוורוש. מעשה קריאת המגילה מבטא אמירת הלל והודאה על הנס שהתרחש לעם ישראל. ייתכן ובקריאת המגילה ברבים יש משמעות נוספת של פרסומי ניסא.

לאור כך ניתן להציע קשר בין תקנת חכמים בחנוכה ובין חג פורים. בשני החגים שיסודם מדרבנן יש מעשה של פרסומי ניסא ומעשה של אמירת הלל והודאה. בחנוכה אנו מדליקים נרות בלילה ובכך מפרסמים את הנס, וביום אומרים הלל בתפילה.

בדרך דומה כך גם אופיה הכפול של תקנת חכמים בפורים, כפי שהסברנו לעיל ביחס שבין פרק כב ופרק ל בתהילים. אנו קוראים את המגילה פעמיים: בקריאת הלילה יש מעשה של פרסומי ניסא. קריאה זו נעשית מתוך הצער ומצבה הנפשי של אסתר, כפי שמתואר בפרק כב בתהילים. סמלי הדבר שהקריאה נעשית בלילה בבחינת עמו אנוכי בצרה. בימינו, מבחינה ציבורית קריאה זו הינה המרכזית ובה יש את פרסומי ניסא הגדול. קריאת היום נעשית כחלק מתפילת שחרית ויש בה אמירת הלל והודאה לאחר ההצלה שזכינו לה.

קבלת היום

ניתן להציע הסבר שלישי למטרת קריאת הלילה ולהבדל שבינה ובין קריאת היום. בחגים שמקורן מדרבנן אין קדושת היום, ולכן אין משמעות מעשית לשקיעת החמה וצאת הכוכבים מבחינת איסור מלאכה ואיסור אכילה. אם כן, כיצד נכנס היום? כיצד נוצרת חלות חג?

יתכן ולאור כך קבעו חכמים מצווה בכניסת היום, וזאת על מנת ליצור חלות של חג. בחג החנוכה מדליקים נרות בפתח היום ומגדירים בכך את היום כחג חנוכה. לאור הבנה זו קריאת הערב נועדה לסמל את כניסת היום על ידי ציון הנס, כאשר קריאת היום היא ככל מצוות היום והיא העיקרית.

נראה כי אנו מוצאים הד לגישה זו בדברי הגהות מיימוניות:

אומר על הניסים בערבית פורים אע"פ שלא קראו את המגילה, ולא כאשר פסק רב עמרם שאין לאומרו עד לאחר קריאת המגילה. (הלכות תפילה ב, ו)

4. ראו את מאמרו של הרב ספי מרקוס- 'חיוב קריאת מגילה בלילה', דף קשר לתלמידי ישיבת הר עציון גליון 1045.

רב עמרם גאון סובר שעד שלא קוראים את מגילת אסתר אין להגיד 'על הניסים' בתפילה. מדוע? נראה כי סברתו נוגעת לכך שהמועד לא חל עד לקריאת המגילה. הגהות מיימוניות חולק על שיטתו, וכפי המנהג המקובל כותב שאומרים על הניסים בתפילת ערבית הקודמת לקריאת המגילה. ברם, יתכן וסברת רב עמרם הרואה את קריאת המגילה כיצירת חלות היום נכונה. אמנם אנו אומרים על הניסים עוד קודם לקריאה, אך מטרת הקריאה היא קבלת יום פורים.

השלכות הלכתיות

לשאלת היחס בין קריאת הלילה לקריאת יום קיימת משמעות הלכתית כאשר אדם עומד במצב בו הוא יוכל לקרוא את המגילה רק פעם אחת ושואל איזו קריאה להעדיף. שאלה זו רלוונטית פעמים רבות בצבא, כאשר שיבוץ של חייל יגרום לכך שהוא לא יוכל לקרוא את אחת הקריאות, והוא יכול לבחור באיזו קריאה להיות נוכח.

מבחינה ציבורית, קריאת הערב היא המרכזית ולרוב באים אליה אנשים רבים והיא חגיגת יותר. ברם, כפי שראינו במקורות, קריאת היום היא בעלת מעמד גבוה יותר לרוב המפרשים, ולאור כך נראה שיש להעדיף את קריאת המגילה ביום. מצד שני, ייתכן ויש להעדיף את הקריאה הראשונה ולא לקחת סיכון של קיום המצווה בהידור בזמן מאוחר יותר. הרב יעקב אריאל דן באריכות בשיקולים אלו, ומסכם:

נלענ"ד שעל החייל להעדיף את היציאה לחופשה ביום, וזאת משום שקריאת היום היא העיקרית והיא עדיפה על קריאת הלילה. ואל לו לחשוש שמא החופשה תתבטל, אלא אם כן יש לכך יסוד סביר. (באהלה של תורה ה, ס)⁵

לעומתו הכריע הרב יוסף צבי רימון⁶ שיש להעדיף את קריאת הלילה. לשיטת הרמב"ם וההולכים בעקבותיו אין הבדל מהותי בין הקריאות ומעמדם זהה. עקרונית לשיטת התוספות, לאור הסבר הטורי אבן והנודע ביהודה, יש להעדיף את קריאת היום. ברם, מכיוון שלשיטתם מדובר על שתי מצוות שונות "הרי שיש להעדיף את הערב, גם אם המצווה של הבוקר היא מדברי קבלה והמצווה של הערב מדרבנן בלבד". ומסכם את דבריו:

ולמסקנה, כיוון שהדבר מסופק, נראה שיש להעדיף את קריאת הערב שזהו הקיום הראשון המתאפשר לו, ובפרט בצבא שבו יש להקדים את קיום המצוות, מחשש לפעילות בלתי מתוכננת העשויה לדחות הכל.

אף הן היו באותו הנס

בשלושה מקומות הגמרא מביאה את דעת רבי יהושע בן לוי ששנים חייבות במצווה היות וגם הן היו באותו הנס:

5. וראו גם בשו"ת תפארת יוסף סימן קלט.

6. ראו במאמרו לעיל הערה 1.

ואמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות במקרא מגילה, שאף הן היו באותו הנס. (מגילה ד, א)

ואמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בארבעה כוסות הללו, שאף הן היו באותו הנס. (פסחים קח, א)

והשתא דאמרין הדלקה עושה מצוה, הדליקה חרש שוטה וקטן - לא עשה ולא כלום. אשה ודאי מדליקה, דאמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בנר חנוכה, שאף הן היו באותו הנס. (שבת כג, א)

עולה השאלה מה הייחוד במצוות אלו שבהן נשים התחייבו? מה המשמעות שאף הן היו באותו הנס - שההצלה הייתה על ידן בצורה אקטיבית או שמא גם הן ניצלו? האם מדובר רק על שלושת מקרים אלו או שיש הלכות נוספות?

בשורות הבאות נעסוק בשאלות אלו, ולאור כך גם בשאלת תוקף חיוב נשים בקריאת מגילה⁷; האם דברי רבי יהושע בן לוי מעידים על רמת חיוב זהה או שמא קיים עדיין הפרש בין גברים ונשים? חכמי אשכנז נחלקו בהבנת המינוח 'אף הן היו באותו הנס':

שאף הן היו באותו הנס - פירש רשב"ם שעיקר הנס היה על ידן בפורים על ידי אסתר בחנוכה על ידי יהודית בפסח שבזכות צדקניות שבאותו הדור נגאלו. וקשה דלשון שאף הן משמע שהן טפלות ולפירושו היה לו לומר שהן. לכך נראה לי שאף הן היו בספק דלהשמיד ולהרוג, וכן בפסח שהיו משועבדות לפרעה במצרים, וכן בחנוכה הגזירה היתה מאד עליהן. (תוספות מגילה ד, א)

רשב"ם הבין שבשלושת מצוות אלו הנס הגיע על ידי הנשים שפעלו באופן אקטיבי והובילו ליצירתו. לעומתו, תוספות הבינו שלא מדובר על פעולה אקטיבית מיוחדת אלא העובדה שגם הן היו חלק מגזירות השמד. בהמשך הדברים דנו תוספות בתוקף הטעם:

גבי מצוה, יש מקשה למה לי היקשא דכל שיחנו בבל תאכל חמץ ישנו בקום אכול מצוה, תיפוק ליה מטעם שהן היו באותו הנס? וי"ל דמשום האי טעמא לא מחייבא אלא מדרבנן אי לאו מהיקשא. ורבינו יוסף איש ירושלים תירץ; דסלקא דעתך למיפטר מגזירה שוה דט"ו ט"ו דחג הסוכות כדפי' פרק אלו עוברין.

7. נושא זה, של קריאת מגילה על ידי נשים, נידון רבות בשנים האחרונות. במסגרת זו נציג את עקרונות הסוגיה, ונעניין בה לאור דיוננו לעיל בנוגע למצוות קריאת מגילה. ראו במאמרו של הרב אריאל פיקאר - 'קריאת המגילה ע"י נשים לפני נשים', תחומין יח עמודים 361-368 ; מאמרה של הרבנית מיכל טיקוצינסקי - 'קריאת מגילה על ידי נשים', באתר קולך ; חוות הדעת של ארגון בית הלל - 'קריאת מגילה לנשים ע"י נשים', ועוד.

לפי תוספות רמת החיוב של אף הן היו באותו הנס היא מדרבנן, לכן לא שייך לדבר על טעם זה במצוות דאורייתא. לעומתם, לפי רבינו יוסף איש ירושלים הסבר זה שייך גם במצוות דאורייתא ובפסח יש סיבה אחרת לחיוב נשים ולכן לא הוזכר שם טעם זה⁸.

יתכן ושני הדיונים קשורים זה לזה: יתכן ומציאות פסיבית של השתתפות בגזירות מעידה על רמת חיוב נמוכה יותר. לפי העקרון שהנס נוצר בעזרת נשים, נראה כי רמת חיובן גבוהה לפחות כמו הגברים⁹.

מצאנו כי חלק מהראשונים הרחיבו טעם זה למצוות נוספות:

השיב ר"ת למהר' משה מפונטיזא; דנשים חייבות בג' סעודות אע"ג דהו"ל מצות עשה שהזמן גרמה, דאף הן היו באותו הנס. דמן דלחם משנה האכילן, וכן חייבות לבצוע על ב' ככרות... אבל מהאי טעמא לא, כי לא קשיה דאותו הנס לא שייך לקידוש, אבל מ"מ לא שייך טעמא שאף הן היו אלא היכא דהמצוה באה על הנס שאירע לישראל שהיו בסכנה ונמלטו, דומיה דמגילה ובד' כוסות ובנר חנוכה.

(שו"ת מהר"ם מרוטנברג חלק ד (דפוס פראג) סימן תעג)

שיטת ר"ת היא שיש להרחיב טעם זה למצוות נוספות כדוגמת מצוות שבת. המהר"ם מרוטנברג סבר שטעם זה שייך רק במצוות שעיקר ההצלה נוצר על ידי נשים, ולכן אין להרחיב זאת למצוות שבת.

הרב סולובייצ'יק הסביר שדווקא בשלושת מצוות אלו נאמר טעם זה הואיל ויש קשר לדין פרסומי ניסא. רק במצוות שיש בהם יסוד של פרסומי ניסא, רמת החיוב של נשים וגברים זהה הואיל ואף הן היו באותו הנס:

נראה פשוט דכל הך טעמא של אף הן היו באותו הנס שייך רק לאותן המצוות דהנס הוא דין וחלות בפני עצמו בעצם קיום המצוה, דאיכא בה קיום של נס ופרסומי ניסא. למשל, הרי חזינן קידוש היום ונר חנוכה, נר חנוכה עדיף משום פרסומי ניסא, ולכאורה צריך עיון הלא גם בקידוש היום איכא פרסומי ניסא. אכן פשוט דדין של פירסומי ניסא הוא דין וקיום בפני עצמו בעצם מעשה המצוה ואינו שייך לטעמה של המצוה אם הוא מפני הנס, ועל כן לא שייך זה אלא לנר חנוכה דדין נס ופרסומי ניסא נאמר בעצם מעשה המצוה וקיומה. ועוד יותר הרי בנר חנוכה ומקרא מגילה נתקנה ברכה בפני עצמה שעשה נסים, הרי דהך דינא של נס הוא קיום בעצם החפצא של המצוה ונתקנה ברכה עליה. והרי הך שאף הן היו באותו הנס מצינו רק גבי נר חנוכה ומקרא מגילה

8. כך גם מופיע בתוספות במסכת פסחים (קח, ב ד"ה שאף) שללא טעם זה נשים היו פטורות ממצוות ארבע כוסות "משום דנשים פטורות ממצות עשה שהזמן גרמא אף ע"ג דארבעה כוסות דרבנן כעין דאורייתא תיקון".

9. אם כי בדברי תוספות במסכת פסחים (קח, ב ד"ה היו) משמע שגם לשיטת רשב"ם טעם זה מועיל למצוות דרבנן.

וארבע כוסות, והוא משום: דבכל הני מצות דין נס אינו רק טעם המצוה אלא דנאמר בעצם קיום ומעשה המצוה, וכדחזינן דאיכא ברכה מיוחדת עליה, אבל קידוש ומצה, נהי דאיכא בהם זכרון הנס, אבל דין קיום וחלות בפני עצמם בעצם מעשה המצוה הרי ליכא, ואם כן לכאורה כל הך טעמא של אף הן היו באותו הנס לא שייך.

(אגרות הרי"ד הלוי עמודים צא-צב)¹⁰

נראה שבמצוות קריאת מגילה עיקרון זה בסיסי אף יותר. ההשגחה סובבה כי ההצלה תיווצר על ידי מעשיה ותושייתה של אסתר. מרגע שאסתר לקחה את המושכות אליה, היא היוזמת והפעילה גם בתהליך ההצלה וגם לאחר מכן בקביעת תאריך זה כחג ומועד לדורות.

חיוב נשים בקריאת מגילה

לאור הטעם כי הנשים היו באותו הנס, ותוקף המצווה הוא מדרבנן עולה כי חיוב נשים בקריאת מגילה שווה לחיוב גברים. בדרך זו כותבים תוספות:

נשים חייבות במקרא מגילה - מכאן משמע שהנשים מוציאות את אחרים ידי חובתן, מדלא קאמר לשמוע מקרא מגילה. והכי נמי משמע בערכין דקאמר הכל כשרים לקרא את המגילה, ומסיק הכל כשרים לאתוויי מאי ומשני לאתוויי נשים, משמע להוציא אפילו אנשים. (מגילה ד, א ד"ה נשים)

אך בהמשך הדברים, תוספות מקשים מתוספתא הדנה לגבי טומטום, ולאור כך מובאת דעת בה"ג:

וקשה דהא בתוספתא תני בהדיא דטומטום אין מוציא לא את מינו ולא שאין מינו, ואנדרוגינוס מוציא את מינו ואין מוציא את שאין מינו. ופשיטא דלא עדיפא אשה מאנדרוגינוס, וכן פסקו ההלכות גדולות דאשה מוציאה מינה, אבל לא אנשים. וי"ל דסלקא דעתך דלא יועיל קריאתן אפילו להוציא הנשים, קמ"ל דחייבין דהכל חייבין בשמיעה עבדים נשים וקטנים.

בעל הלכות גדולות כותב שנשים מוציאות נשים ידי חובה אבל לא את הנשים. חיוב נשים שונה והן חייבות משום שמיעת מגילה ולא חייבות בקריאת מגילה. מקור דברי בה"ג הוא בתוספתא:

הכל חייבין בקריאת מגילה... כולן חייבין ומוציאין את הרבים ידי חובתן טומטום ואנדרוגינוס חייבין ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן... נשים ועבדים וקטנים פטורין ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן. (מגילה ב, ז)

10. לאור עקרון זה נראה כי לעניין פרסומי ניסא גברים ונשים שווים, ולכן גם נשים מצטרפות למניין לעניין זה. השלכה הלכתית לנקודה זו נוגעת לברכת 'הרב את ריבנו', ראו שו"ת יחוה דעת א, פח; חזון עובדיה, מהלכות קריאת המגילה אות עג; מקראי קודש (הרב צבי פסח פרנק), פורים סימן לה; ספרו של הרב יוסף צבי רימון - 'פורים', עמוד 151.

אך הרמב"ם לא פסק כדברי התוספתא ומלשונו נראה שדין נשים שונה מדין שוטה וקטן:

אחד הקורא ואחד השומע מן הקורא יצא ידי חובתו, והוא שישמע ממי שהוא חייב בקריאתה. לפיכך אם היה הקורא קטן או שוטה השומע ממנו לא יצא. (הלכות מגילה א, ב)

מחלוקת זו מופיעה גם בדברי השולחן ערוך:

אחד הקורא ואחד השומע מן הקורא, יצא ידי חובתו; והוא שישמע ממי שהוא חייב בקריאתה. לפיכך אם היה הקורא חרש או קטן או שוטה, השומע ממנו לא יצא; וי"א שהנשים אינם מוציאות את האנשים. הגה: וי"א אם האשה קוראה לעצמה מברכת: לשמוע מגילה, שאינה חייבת בקריאה. (תרפט. ב)

לפי כללי פסיקה, סתם ויש אומרים הלכה כסתם, ולכן דעת השולחן ערוך שנשים יכולות להוציא את הגברים ידי חובה. מתוספת דברי הרמ"א נראה שהוא סובר כבה"ג וגם משנה את נוסח ברכת הנשים.

לאור דברי רבי יהושע בן לוי בגמרא עולה שאלה מניין מגיע חילוק זה. מדוע בה"ג מבדיל בין שמיעת מגילה וקריאת מגילה? בדרך זו תמה הטורי אבן:

... וגם מה שמחלקין בין חיוב שמיעה לחיוב קריאה גבי נשים לא נתברר חילוק זה. ובאמת דברי בה"ג אינו נראה להרבה מפרשים וסברי שהנשים מוציאות י"ח אפי' אנשים וכפשטא דשמעתא דמס' ערכין. (מגילה ד, א)

לאור שאלה זו הסביר הטורי אבן שיש לבחון את רמת חיוב קריאת המגילה:

ול"ג דודאי נשים חייבות בקריאה כאנשים מהאי טעמא שאף הן היו באותו הנס, דאין טעם לחלק בין קריאה לשמיעה ואפילו הכי אין מוציאות אנשים כדברי התוספתא. וטעמא דמילתא נ"ל משום דודאי האי טעמא שאף הן היו באותו הנס מהתורה לא מהני לחייב נשים וכמ"ש התוס'... וכיון שכן י"ל כיון דאסתר נאמרה לכ"ע ברוח הקודש לקרותה, כדאמרינן לקמן הא ודאי כעין של תורה נאמרה... לאנשים נאמרה חיובה ולא לנשים, אלא מדרבנן תיקנו והוסיפו לחייב נשים נמי כמו שתיקנו והוסיפו על מה שנאמר ברוח הקודש לקרות ולא לכתוב... וכיון דעיקר חיוב מקרא מגילה לנשים ברוח הקודש ליתא אלא מהוספת חכמים, ע"כ אינו אלא לחומרא ולא להקל להוציא את האנשים ידי חובתם דהא מעיקר חיוב של רוח הקודש אינן מחוייבות בדבר ואי אפשר להו להוציא את אנשים המחוייבים מעיקר רוח הקודש.

מכיוון שמדובר על מצווה שהיא כעין תורה, וחיוב נשים משום ג'ם הן היו באותו הנס' שהוא מדרבנן, הרי שרמת חיובן נמוכה יותר. ברם, נראה שיש לסייג את דבריו

רק לקריאת היום לאור שיטתו ביחס שבין קריאת היום וקריאת הלילה שראינו לעיל¹¹.

הרב חנוך אייגש הציע בספרו המרחשת (סימן כב) כיוון נוסף. לשיטתו, בקריאת המגילה מקיימים שתי מצוות - פרסומי ניסא ומצוות קריאה, כאשר מצוות הקריאה מכוונת כנגד זכירת מחיית עמלק. עקרון דומה של קיום כפול בקריאה ראינו בנוגע לכפל הקריאות ביום ובלילה. לשיטת החינוך נשים פטורות ממצוות זכירת עמלק הואיל ואינן בנות מלחמה (אות ב), ובאופן כללי מצוות וחובות מדיניות אינן מוטלות על הנשים (אות ה). לאור כך הוא כותב:

א"כ מתבאר בזה היטב דעת הבה"ג שאין נשים מחויבות רק בשמיעת המגילה והיינו כיון דעיקר חיובן הוא משום פרסום הנס, א"כ די להם בשמיעה לבד שזה הוי פרסום, מה שאין כן האנשים מלבד מצות פרסום הנס חייבים ג"כ במצות זכירה, וזהו חיוב קריאה, וממילא ניחא מה שאין נשים מוציאות אנשים לפי דעתו כיון דבמצות זכירה ליתנהו, א"כ הווי אינן מחויבות בדבר ואינן יכולות להוציא אנשים שמחוייבין ג"כ במצות זכירה.

גברים מחויבים גם במצוות זכירה ולכן הם חייבים בקריאה, אך הנשים מצוות בפרסומי ניסא שמספיק לכך שמיעה. לאור כך מציע המרחשת הבדל בין קריאת היום וקריאת הלילה (אות ד); לילה לאו זמן מלחמה הוא, ולכן אין קיום מצד זכירת מעשה עמלק בקריאת הלילה. לכן לשיטתו בלילה חיוב נשים וגברים שווה, שבשניהם יש רק את הצד של פרסום הנס.

בהמשך דבריו הוא מסביר את שיטת הרמב"ם (אות ח) שנשים מוציאות ידי חובה את הגברים. לגישת הרמב"ם גם מצוות מחיית עמלק היא מלחמת חובה, שגם הנשים מחויבות בה- "היוצא מדברינו שמה שנסתפקו האחרונים אם נשים חייבות בקריאת פרשת זכור תלוי במחלוקת הרמב"ם והבה"ג וכמו שנתבאר".

בסיום דבריו מעלה המרחשת הסבר נוסף הדומה לעקרונות שראינו לעיל לגבי קריאת יום ולילה:

11. עקרון דומה, אך שונה במקצת מצאנו בדברי האור שמח על פרק א בהלכות מגילה: "הנה בה"ג פסק דנשים מוציאות מינן, אבל לא שאינן מינן... ונראה פשוט דלזכר הנס מחויבים לקרות המגילה, אבל מצוי לקרותה בעל פה, לא מן הכתב... וכבר פירשו בתוס' דלא פליג על הך דתנן קראה בע"פ לא יצא רק סבר דאין זה ברוח הקודש לכתוב, אלא מדרבנן... וקרא זה נאמר גבי מחיית עמלק, והחינוך כתב דנשים אינן במצות זכירת ומחיית עמלק, דלאו בני כיבוש נינהו, א"כ בנשים דליכא אסמכתא מקרא זה, בהם נאמרה לקרות ברוח הקודש, היינו מדברי קבלה, אבל לקרות מתוך הכתב אין זה אלא מדרבנן, וא"כ בנשים כשהאשה קוראה, והאיש מחויב לשמוע מתוך הכתב מדברי קבלה, והאשה אינה חייבת, הוי כקורא האיש בעל פה, דעל הכתב אינו שומע ממי שמצווה לכתוב ברוח הקודש אלא מדבריהם, ודו"ק, ורבינו סבר כפשטא דשמועה דערבין דהכל כשירים לקרות המגילה אפילו נשים, ומשמע להוציא אנשים והבין".

עוד אפשר לי לומר בטעם הבה"ג שאין נשים מוציאות אנשים... הרי שבמצות קריאת המגילה נכללת ג"כ מצות קריאת ההלל, ובהלל נשים פטורות, וע"כ אין נשים מוציאות אנשים המחוייבין בקריאת הלל שיוצאים ע"י קריאת המגילה. ולפי זה אפילו לדעת הבה"ג אין זה אלא בקריאת היום, אבל בקריאת המגילה בלילה שאז אין חיוב קריאת הלל שחיוב הלל אינו אלא ביום... וקריאת המגילה בלילה אינה אלא משום פרסומי ניסא, בזה נשים מוציאות אנשים שחיובן אז שוה. (אות ט)

קריאת נשים

הבנת פסיקת ההלכה בנוגע ליחס בין קריאת נשים וגברים במגילת אסתר היא בעלת שתי השלכות הלכתיות: לעניין נוסח הברכות עבור קריאת נשים (ללא תלות במגדר הקורא) ולאפשרות שנשים יוציאו גברים ידי חובה. ברם, נראה שלכל הדעות אין מניעה מקריאת מגילה לנשים על ידי נשים.

הרב עובדיה יוסף עסק בהשלכה הראשונה:

שאלה: הקורא את המגילה בביתו להוציא את בני ביתו ידי חובת מקרא מגילה, האם צריך לברך כל ברכות המגילה, אע"פ שכבר יצא ידי חובת קריאתה בבית הכנסת?

תשובה: במסכת מגילה (דף ד' ע"א): אמר רבי יהושע בן לוי... ופירש רש"י, שאף הנשים היו בכלל גזירת המן, להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן טף ונשים. והתוספות פירשו בשם רשב"ם, משום שעיקר הנס נעשה על ידי אסתר, ... ומדברי הפוסקים משמע, שגם על קריאת המגילה לנשים צריך לברך, אלא שהרמ"א בהגה כתב, שהנשים מברכות: לשמוע מגילה, ולא כנוסח המקובל, שהוא: על מקרא מגילה. וכן פסק בשו"ת דבר משה ח"ג (חאו"ח סי' י"ד). אולם הפרי חדש (סי' תרפ"ט) חולק על הרמ"א, וכתב שהעיקר לברך גם לנשים על מקרא מגילה. וכן דעת הגאון רבי אליהו מוילנא בביאוריו לאו"ח שם. וכן בספר מעשה רב (סי' רל"ז). וכן דעת הטורי אבן... וכן כתב מרן החיד"א במחזיק ברכה (סי' תרפ"ט אות ד'), שהטוב והישר שהאיש שמוציא את הנשים יברך על מקרא מגילה. וכן כתב... ואם כן גם הקורא לנשים יש לו לברך על קריאתה, וכל שכן בזמנינו שהנשים יודעות קרוא וכתוב, ומבינות היטב כל הנאמר במגילת אסתר, שאין למנוע מהן ברכות המגילה הראשונות, שהן: על מקרא מגילה, שעשה נסים, ושהחינו. (יחווה דעת א, פח)

בנוגע לשאלה השניה, האם נשים מוציאות גברים ידי חובה, חלק מהפרשנים העלו סיבות שאינן עקרוניות אלא נוגעות לענייני צניעות:

אינם מוציאות - ולא דמי לנר חנוכה דשאני מגילה דהוי כמו קריאת התורה, פירוש ופסולה מפני כבוד הצבור ולכן אפי' ליחיד אין מוציאה דלא פלוג:

(מגן אברהם ס"ק ה)

יש שהעירו מדברי שער הציון על בעיה בקריאת נשים לנשים: "אבל לנשים רבות אין האשה מוציאן דזילא בהו מילתא" (ס"ק טו). מקור הדברים בקרבן נתנאל (מגילה א, מ) שהסביר בשיטת תוספות שאישה לא תקרא לנשים רבות. ברם, הרבה מהפוסקים חלקו על דבריו והבינו שמדובר על קריאה לגברים. בדרך זו כתב הרב הנקין (שו"ת בני בני ד מאמר ה) אשר הראה בדברי תוספות רא"ש כי הדברים נאמרו לגבי האפשרות שנשים יוציאו גברים ידי חובה¹².

ראינו לעיל שיש סברה לכך שבקריאת הלילה נשים מוציאות ידי חובה את הגברים. בכל מקרה, לגבי מנייני נשים אין לכך השלכה ונשים יכולות להוציא נשים ידי חובה. המנהג שנוצר בימינו נראה שמבטא עקרון נוסף הנוגע לקריאת המגילה. במקומות רבים מקובל לקיים קריאת נשים ביום, אך בערב נשים משתתפות בקריאה הקהילתית הכללית. מנהג זה שומר בצורה יפה על המתח שבין חשיבות קריאת המגילה הציבורית ופרסומי ניסא הקהילתי ובין ייחודן של הנשים בעבודת ה'. יסוד עקרוני במצוות מגילה הוא "ברוב עם הדרת מלך", דבר המתקיים בצורה משמעותית בקריאת הערב. הקריאה הקהילתית מרובת המשתתפים מהווה תיקון לעם המפורד בין העמים. פעמים רבות קריאת היום מפוצלת בין מניינים ובתים, ובזמן זה יש מקום לקריאת נשים לנשים.

אחרית דבר

קריאת המגילה עומדת במרכז יום הפורים, ומהווה את המצווה הקהילתית המפרסמת את הנס. מצווה זו התייחדה בקיום כפול, בקריאת הערב וקריאת הבוקר. הכל חייבים בקריאת המגילה, וההלכה השוותה את חיוב הגברים והנשים במצווה זו.

בשני נושאים אלו, קריאה כפולה וחיוב נשים וגברים, מצאנו דיונים והסברים נפרדים המעלים עקרונות דומים. בפרק זה עסקנו בשאלה האם רמת החיוב בערב ובבוקר זהה, ולאור כך בחנו גם את משמעות הקריאה בשני המועדים. שאלה מקבילה עולה בנוגע לקריאת מגילה על ידי נשים כאשר גם גברים נמצאים בקהל השומעים. כמו כן עסקנו בהיבט של פרסומי ניסא בקריאת המגילה ובמשמעות אמירת המגילה כהלל והודאה, ולאור כך על היחס בין הקריאות השונות ומעמד קריאת נשים.

¹² מקור נוסף שמוזכר הוא ממדרש הנעלם למגילת רות, אך מדובר במקור קבלי שלא היה מקובל בפסיקת ההלכה (ראו גם שער הציון ס"ק טו).